

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

ΤΟ ΕΙΝΑΙ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΝΕΙΔΕΝΑΙ

Η ΓΝΩΣΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ

I

Τὸ βιβλίο τοῦ κ. Ἐπ. Ξενόπουλου μὲ τὸν τίτλο *Ἡ διαλεκτικὴ τῆς συνείδησης*, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἰωλκός, 1979, 574 σελίδες, ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ ὅμοιά του ὄχι μόνο μὲ τὸ πλῆθος τῶν σελίδων του καὶ μὲ τὴν ἰδεολογικὴ συνοχὴ καὶ συνέπειά του, ἀλλὰ καὶ μὲ ἓνα γνώρισμα ὄχι συνηθισμένο στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία: παίρνει στάση κριτικὴ ἀπέναντι στὰ σύγχρονα ἐλληνικὰ ρεύματα τοῦ ἴδιου τύπου, «γνωσιοθεωρητικά» κατ' ἐξοχὴν. Στὸν τόπο μας ἡ γνήσια κριτικὴ ἀποτελεῖ σπάνιο εἶδος· ὁ σχολιασμός εἶναι συνήθως ἐγκώμιο ἢ ἐπὶκριση, ὄχι δίκαιη ἐκτίμηση τοῦ κρινόμενου ἔργου. Ὁ κ. Ξενόπουλος εἶναι ἐξαίρεση· ἔχει μελετήσει τὰ ἀντίστοιχα νεοελληνικὰ συγγράμματα καὶ τὰ κρίνει γιὰ νὰ προσδιορίσει καὶ νὰ διαχωρίσει ἀπ' αὐτὰ τὴ δική του θέση. Αὐτὸ κάνει στὶς σελίδες 336-338 τοῦ βιβλίου του γιὰ τὴ *Γνωσιολογία μου* (3η ἐκδ., Ἰκαρος 1973). Καὶ δημιουργεῖ τὸ δικαίωμα καὶ τὴν ὑποχρέωση νὰ τοῦ δοθεῖ ἀπάντηση, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ὁ διάλογος θὰ προωθήσει τὰ ζητήματα.

Ἡ διαφωνία μας ἔχει κατὰ τὴν ἀντίληψή του ἐστία τὴ σχέση τοῦ Συνειδέναί πρὸς τὸ Εἶναι, τοῦ ὑποκειμένου τῆς γνώσης πρὸς τὸ ἀντικείμενό της, τοῦ Ἐγὼ πρὸς τὴν πραγματικότητα· πρόβλημα σημαντικὸ γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ ἔρευνα, ἀφοῦ ἡ ὄντολογία ἀνέκαθεν ὑποτίθεται σὲ κάθε γνωσιολογία, νέα ἢ παλαιά. Ἀλλά, προτοῦ ἀπαντήσω στὰ ἐπιχειρήματά του, ἄς παραθέσω τὸ δικό του κείμενο:

«Πολὺ χαρακτηριστικὴ καὶ σοβαρὴ εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ Ε. Παπανούτσου. Ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ N. Hartmann, ἀφοῦ ἐξετάζει μὲ σαφήνεια καὶ ἀκρίβεια στὴ Γνωσιολογία του τὶς θέσεις τοῦ ἰδεαλισμοῦ - ὕλισμοῦ στὴ λύση τῆς ὄντολογικῆς ἀπορίας, στὶς σελίδες 129-139 [ἔχει ὑπόψη του τὴν 1η ἐκδοση τοῦ 1954] διατυπώνει τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἀντίθεση ὑποκείμενο - ἀντικείμενο. Καὶ πρῶτα-πρῶτα τὸ Εἶναι, ὅπως πολὺ σωστά παρατηρεῖ, πρέπει νὰ τὸ δοῦμε ὄχι μόνο στὸν τομέα τῆς θεωρητικῆς σκέψεως μὰ καὶ στὸ πεδίο τῆς πράξεως. Ὅμως, συνεχίζει, τὸ ὑποκείμενο φτάνει στὴν αὐτοσυνείδηση διὰ τοῦ ἀντικειμένου (μὲ τὴν προσπάθεια νὰ τὸ κατακτήσει) καὶ τὸ ἀντίθετο:

τὸ ἀντικείμενο φτάνει στὴν ὑπαρξὴ διὰ τοῦ ὑποκειμένου. Τὸ πρῶτο μέρος τῆς ἀπόφασής του εἶναι σωστό: γιατί ἡ πράξη εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ φτάσει τελικὰ τὸ ὑποκείμενο στὴ γνώση τοῦ ἀντικειμένου· τὸ δεύτερο ὅμως μέρος, ποὺ δηλώνει πὼς τὸ ἀντικείμενο φτάνει στὴν ὑπαρξὴ διὰ τοῦ ὑποκειμένου, ὑπονοεῖ πὼς τὸ ἀντικείμενο, τὸ ὄν, ξεπηδάει ἀπὸ τὸ μὴ ὄν, ἀπὸ τὸ τίποτα, ἀπὸ τὸ μηδὲν στὴν ὑπαρξὴ μὲ τὸ ὑποκείμενο, ἄποψη ποὺ δίνει τελικὰ τὴν ὄντολογικὴ προτεραιότητα στὸ ὑποκείμενο. Τὸ ἀντικείμενο ὅμως δὲ φτάνει στὴν ὑπαρξὴ διὰ τοῦ ὑποκειμένου, ὅπως πολὺ σωστὰ τὸ εἶχε δείξει ἀπὸ τότε ὁ Φόϋερμπαχ γράφοντας: τὸ Εἶναι ἐξαρτιέται ἀπὸ τὸν ἑαυτό του... ἔχει τὴ βάση στὸν ἑαυτό του. Ἐπόμενα: γίνεται μόνο γνωστὸ διὰ τοῦ ὑποκειμένου, καὶ εἶναι φανερό τίνος ἡ διαφορὰ εἶναι οὐσιαστικὴ. Τὸ ὑποκείμενο γίνεται γνωστὸ ἀπὸ ἓνα ὑποκείμενο, γνωρίζεται ἀπὸ μιὰν ἀνθρώπινη συνείδηση. Ὁ ἄνθρωπος, ἐνεργώντας πάνω στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, ἀδράχνει τοὺς καθορισμούς του, τὶς ιδιότητές του καὶ ἀκατάπαυστα ὁλοκληρώνει τὴ γνώση τῆς παρουσίας του. Τὸ ἀντικείμενο προϋπάρχει καὶ εἶναι αὐτὸ ὑπαρκτό, καὶ μὲ τὸ ὑποκείμενο ὄχι πὼς ἔρχεται στὴν ὑπαρξὴ, μὰ σὲ γνώση: δένεται ἀδιάκοπα μὲ δεσμούς σημασιολογικοὺς μὲ τὸ ὑποκείμενο καὶ γίνεται γνωστότερο, ὄχι ὑπαρκτότερο, κι αὐτὸ ὄχι τυχαῖα, μὰ στὸ μέτρο ποὺ γίνεται πρόβλημα γιὰ λύση μέσα στὴν πραχτικὴ δραστηριότητα τῆς κοινωνικῆς ομάδας. Τὸ ἀντικείμενο, γράφει ὁ Ε. Παπανούτσος (ὁ.π., σ. 134), γίνεται διὰ τοῦ ὑποκειμένου πραγματικότερο· ὅσο πιὸ πολλοὺς ἔχει κάνει δεσμούς τὸ ὑποκείμενο μὲ τὸ ἀντικείμενο, τόσο γίνεται ἐτοῦτο πραγματικότερο. Ἐπόμενα, ἂν ποῦμε πὼς δὲν ἔχουν ἀνάμεσά τους κανένα δεσμό, τὸ ἀντικείμενο εἶναι ἀνύπαρκτο; Ἡ ἄγνοια δὲν ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ἀνυπαρξία, ὅπως θέλει μαζὶ μὲ τὸν ὑπαρξισμό. Εἶναι βέβαιον πὼς ἡ ὑπαρκτικότητα, τὸ ὄν δὲν ἔχει διαβαθμίσεις καὶ δὲν εἶναι προσδιορισμὸς κάθε ἀντικειμένου, μὰ προϋπόθεση γιὰ νὰ ὑπάρχουν οἱ προσδιορισμοὶ κι ἡ συνείδηση· μπαίνει μόνο τὸ πρόβλημα: τὸ πὼς ὑπάρχει, ὁ τρόπος, ἡ μορφή του, οἱ προσδιορισμοὶ τῆς ὑπαρξὸς κάθε μερικοῦ ὄντος ποὺ μετέχει στὸ εἶναι τοῦ γίγνεσθαι· τί τὸ ὄν, ὅπως θὰ πεῖ ὁ Ἀριστοτέλης» (σελ. 336-337).

Τὸ καλύτερο ποὺ ἔχει νὰ κάνει ἐκεῖνος ποὺ θὰ ἀπαντήσῃ σ' αὐτὴ τὴν κριτικὴ σελίδα, εἶναι νὰ παραθέσῃ τὸ ἀμφισβητούμενον κείμενο, γιὰ νὰ βεβαιωθεῖ ὁ ἀναγνώστης, ἐὰν καὶ ποῦ ἔχει δίκιο ὁ κριτικός. Αὐτὸ θὰ πράξω καὶ ἐγώ· ἀλλὰ θὰ προχωρήσω καὶ περισσότερο στὴν ἀνάλυση τῶν παρατηρήσεων τοῦ κ. Ε.Ξ. γιὰ νὰ φανεῖ, ὅπως ἐλπίζω, ὅτι ὅσα σχετικὰ γράφω στὴ *Γνωσιολογία* μου δὲν ἔχουν γίνει ἀντιληπτὰ στὴν πραγματικὴ ἐννοιά τους καὶ ἔτσι φαίνεται εὐλογία ἢ διαφωνία, ἐνῶ δὲν εἶναι.

Ἴδου οἱ σελίδες τῆς *Γνωσιολογίας*:

«Ὁ ἰδεαλισμὸς στρέφει τὴ ράχη του πρὸς τὴν ἐμπειρία· τὴ νομίζει ἀπλῶς μεταβατικὸ στάδιο πρὸς τὴ νόηση καὶ ἔπειτα ἄχρηστο ὄργανο —σὰν τὴ σκάλα ποὺ μᾶς ἔφερε στὸ ὑψηλὸ δῶμα μὰ ἔπειτα δὲν τὴ χρειαζόμαστε—. Ἀντίθετα ὁ ρεαλισμὸς βάζει στὸ περιθώριο τὴ νόηση, ἐπειδὴ τὴν ὑποπεύεται ὅτι μὲ τὶς ἀφαιρέσεις καὶ τὶς γενικότητές της παρασύρει τὸ πνεῦμα σὲ λαμπρές, ὅχι ὅμως γιὰ τοῦτο λιγότερο ἐπικίνδυνες πλάνες. Ὁ πρῶτος θέλει νὰ βλέπει καὶ νὰ σημασιολογεῖ τὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ καθαροῦ λογισμοῦ. Ὁ δεύτερος ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἄμεσης ἀντίληψης. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι καὶ ὁ ἕνας καὶ ὁ ἄλλος, ἐντεινόμενοι ἕως τὴν ἄκρα ὑπερβολή, δὲν λύνουν ἀλλὰ σπαθίζουν τὸν κόμπο τοῦ προβλήματος. Ἀπαλείφει ὁ ἰδεαλισμὸς τὸ ἀντικείμενο μέσα σὲ μιὰν ὑπερτροφικὴν ἔννοια ὑποκειμένου, ὁ ρεαλισμὸς τὸ ὑποκείμενο μέσα σὲ μιὰν ἐξίσου ὑπερτροφικὴν ἔννοια ἀντικειμένου. Ὁ πρῶτος ἐκτροχιασμὸς ἐγίνε ἀπὸ τὴν ὑπέρταση τοῦ ἰδεαλισμοῦ: τὸν σολιψισμό. Ὁ δεύτερος ἀπὸ τὴν ὑπέρταση τοῦ ρεαλισμοῦ: τὸν ἐμπειριοκριτικισμό ἢ ριζικὸ ἐμπειρισμό» (σελ. 130, τῆς 3ης ἐκδ.).

Ὁ μυημένος ἀναγνώστης (καὶ φυσικὰ σὲ τέτοιους ἀπευθύνονται βιβλία σὰν τὴ *Γνωσιολογία* μου) ἀπὸ τὴν περικοπὴ αὐτὴ καταλαβαίνει ὅτι ὁ συγγραφέας οὔτε πρὸς τὸν συνεπὴ ἰδεαλισμὸ κλίνει οὔτε πρὸς τὸν συνεπὴ ρεαλισμό. Ὁ ἰδεαλισμὸς δὲν εἶναι «δίκαιος» ἀπέναντι στὸ ἀντικείμενο ποὺ διεκδικεῖ τὴν αὐθυπαρξία του ἀπέναντι στὸ συνειδέναι, καὶ ὁ ρεαλισμὸς δὲν εἶναι «δίκαιος» ἀπέναντι στὸ ὑποκείμενο ποὺ στήν πράξη τῆς γνώσης δὲν στέκεται παθητικὰ (αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ κάνει τὸ συνειδέναι, ἀκόμα κι ἂν τὸ θέλει) ἀλλὰ ἐργάζεται δημιουργικά. Ἐπομένως ἡ λύση τῆς ἀντινομίας ὀφείλει ἀπὸ τὸν κριτικὸ φιλόσοφο νὰ ἀναζητηθεῖ ὅχι σὲ μιὰ διατύπωση ἢ τροπολογία τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς δύο ἀκραῖες θέσεις, ἀλλὰ στὴ διαλεκτικὴ λύση τοῦ προβλήματος μὲ τὴ σύνθεση τῶν δύο ἀντίθετων ἀπόψεων.

«Ἀντίθετα πρὸς τὶς δογματικές», συνεχίζει ὁ συγγραφέας τῆς *Γνωσιολογίας*, «τὴν κριτικὴ λύση τοῦ ὄντολογικοῦ προβλήματος πρέπει νὰ τὴ χαρακτηρίσει ὅχι ἡ μονομέρεια ποὺ στενεύει τὸν πνευματικὸ ὀρίζοντα, ἀλλὰ ἡ διαλεκτικὴ σύνθεση τῶν ἐπιμέρους ἀπόψεων σὲ μιὰν ἀκεραιωμένη, σφαιρικὴ θεώρηση. Τὸ Εἶναι ὁ γνήσιος κριτικὸς στοχασμὸς θὰ τὸ ἰδεῖ καὶ θὰ τὸ σημασιολογήσει ὅπως παρουσιάζεται καὶ στὸ πεδίο τῆς πράξης καὶ στὸν τομέα τῆς θεωρητικῆς γνώσης. Καὶ τὸ συνειδέναι στίς σχέσεις του μὲ τὴν πραγματικότητα θὰ τὸ ἀφήσει νὰ ἀναπτυχθεῖ σὲ ὅλη τὴν κλίμακα τῶν ἐκδηλώσεών του, ἀπὸ τὴν προσδεκτικὴ αἴσθησι ἕως τὸ δημιουργικὸ πνεῦμα. Αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος τρόπος νὰ κρατηθοῦν οἱ δύο ὅροι τῆς γνώσης, ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο, στὴ θέση του ὁ καθένας καὶ στὰ δικαιώματά του, πάντοτε ὅμως ὁ ἕνας σὲ συνάρτηση μὲ τὸν ἄλλο. Τὸ

γνήσιο ὑποκείμενο (ὄχι ἐκεῖνο ποὺ κατασκευάζεται ἀπὸ τὶς δογματικὲς θεωρίες στὰ μέτρα τῶν δικῶν τους ἰδεῶν) φτάνει στὴν αὐτοσυνείδηση διὰ τοῦ ἀντικειμένου, μὲ τὴν προσπάθεια δηλαδὴ νὰ τὸ κατακτήσει· καὶ τὸ γνήσιο ἀντικείμενο (ὄχι πάλι ἐκεῖνο ποὺ προβάλλουν οἱ δογματικὲς θεωρίες σύμφωνα μὲ τὶς προσχηματισμένες προθέσεις τους) φτάνει στὴν ὑπαρξὴ διὰ τοῦ ὑποκειμένου, ἐπιβάλλοντας δηλ. στὶς καταφάσεις ἐκείνου τὴ δική του πραγματικότητα. Τὸν ἑαυτὸ μας βεβαιώνουμε τόσο περισσότερο ὅσο θετικότερα προχωροῦμε στὴ γνώση τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου· καὶ τόσο βαθύτερα γνωρίζουμε αὐτὸ τὸν κόσμο καὶ ἀναγνωρίζουμε τὴν πραγματικότητά του ὅσο πληρέστερα συνειδητοποιοῦμε τὴν ὑποκειμενικότητά μας» (σελ. 133 τῆς 3ης ἔκδ.).

Τώρα ἡ λύση τῆς ἀπορίας, ἡ «διαλεκτική», γίνεται ἀρκετὰ σαφής, ἀλλὰ καὶ τὴ διευκρινίζω παρακάτω μὲ τρόπο συνοπτικό, γιὰ νὰ γίνει βεβαιότερη.

«Μὲ τὶς σκέψεις αὐτές», γράφω, «ἀποσαφηνίζονται οἱ δύο ἀκόλουθες προτάσεις ποὺ συνοψίζουν γιὰ τὴ Γνωσιολογία τὴν κριτικὴ λύση τῆς ὄντολογικῆς ἀπορίας· παράλληλα πιστοποιεῖται ὅτι μεταξύ τους ἀντίφαση δὲν ὑπάρχει —δὲν ἀντιτίθενται, ἀλληλοσυμπληρώνονται: α) Ἡ πραγματικότητα, φυσικὴ καὶ κοινωνικὴ, εἶναι αὐθύπαρκτη· μὲ τὸ νόημα ὅτι ἔχει καὶ διατηρεῖ τὴν αὐθυπαρξία της ἀπέναντι στὸ συνειδέσθαι ποὺ ἐπιζητεῖ νὰ τὴν κάνει ἀντικείμενο γνώσης· β) Ἡ πραγματικότητα ὑπάρχει ὅσο κατακτᾶται ἀπὸ τὸ πνεῦμα· μὲ τὸ νόημα ὅτι ἡ πραγματικότητα γιὰ τὸν θεωρητικὸ ἄνθρωπο ὑπάρχει ἐὰν καὶ ὅσο γνωρίζεται, καὶ γνωρίζεται κατὰ τὸν βαθμὸ ποὺ μετουσιώνεται σ' ἓνα σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς ἔλλογης συνείδησης πειθαρχημένο σύστημα ἐννοιῶν. Ἡ ἀντίθεση ρεαλισμοῦ καὶ ἰδεαλισμοῦ δίνει συνήθως τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση του τὸ ὄντολογικὸ πρόβλημα ὁδηγεῖ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη σὲ ἀδιέξοδο, ἔχει δηλ. μορφή ἀντινομίας. Ἡ ἀνάλυση μᾶς ἔδειξε, νομίζω, ὅτι τοῦτο δὲν συμβαίνει πραγματικά: οἱ προτάσεις α) καὶ β) δὲν διασταυρώνονται ἀπάνω στὸ ἴδιο ἐπίπεδο τοῦ θέματος· ἡ πρώτη ἐκφράζει τὴν ἄποψη τῆς πράξης καὶ τῆς ἐμπειρίας, ἡ δεύτερη τὴν ἄποψη τῆς θεωρίας καὶ τοῦ καθαροῦ λογισμοῦ. Στὴν κριτικὰ ὀρθὴ λύση τοῦ προβλήματος μόνο ἐκεῖνος μπορεῖ νὰ ἐλπίζει ὅτι θὰ φτάσει, ποὺ θὰ τὶς συμπλέξει σὲ ἁρμονικὴ σύνθεση καὶ θὰ ἐξηγήσει τὴν εὐστάθεια αὐτῆς τῆς σύνθεσης μὲ τὸν διαλεκτικὸ νόμο τῆς ἀμφίπλευρης ἀναφορᾶς, ὅπως τὴν παρουσιάζουμε παραπάνω» (σελ. 135-136 τῆς 3ης ἔκδ.).

2

Ὁ κ. Ε.Ξ. δίνει ἴσως τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς *Γνωσιολογίας* δὲν θὰ πολυσκέφτηκε ἀπάνω στὸ καίριο τοῦτο καὶ δύσκολο πρόβλημα,

ἀλλὰ ἔδωσε κάπως ἀβασάνιστα μιὰ λύση ποὺ θὰ εὐνοοῦσε τὶς παραπέρα σκέψεις τῆς διατριβῆς του. Ἐλπίζω ὅτι ὁ ἀναγνώστης τοῦ ἄρθρου θὰ προσέξει τὶς περικοπὲς ποὺ παραθέτω καὶ θὰ ἔχει σχηματίσει μιὰν ἄλλη εἰκόνα. Ἐπὶ χρόνους μακροὺς καὶ μέσ' ἀπὸ ποικίλες μελέτες τοῦ ὁ συγγραφέας τῆς *Γνωσιολογίας* ἀγωνίστηκε νὰ δώσει λύση καὶ φιλοσοφικὰ ὀρθὴ καὶ σύμφωνη μὲ τὰ πορίσματα τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης στὸ ὄντολογικὸ πρόβλημα, ἐφιάλτη τοῦ θεωρητικοῦ στοχασμοῦ. Ἄν ἡ λύση, ὅπως τὴ διατυπώνει στὸ βιβλίο του, δείχνει τὸν προσωπικὸ του ἀγώνα ἢ εἶναι ἀπλῶς ἀπόρροια ὁμοφωνίας μὲ ὀρισμένο φιλοσοφικὸ σύστημα τῶν χρόνων μας (τοῦ Nikolai Hartmann, κατὰ τὸν κ. Ε.Ξ.), ὅπως ὑποθέτει ὁ κριτὴς μου, θὰ τὸ κρίνει τὸ κοινό — οἱ διαβεβαιώσεις τοῦ συγγραφέα δὲν ὠφελοῦν. Ὅπωςδήποτε θὰ προχωρήσω στὴν ἀνάλυση τῶν σκέψεών μου γιὰ νὰ τὶς περιφρουρήσω ἀπὸ ἐνδεχόμενη παρεξήγηση, ἀφοῦ οἱ παρατηρήσεις τοῦ κ. Ε.Ξ. δείχνουν ὅτι ἡ παρανόηση εἶναι πιθανή, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς *Γνωσιολογίας* (καὶ σὲ τοῦτο καὶ σὲ ὅλα τὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου του) πρόσεξε τὴ διατύπωσή του γιὰ νὰ γίνῃ σωστὰ ἀντιληπτός.

Ὅτι σὲ κάθε τέλεια καὶ ἄξια τοῦ ὀνόματός της γνώση ἐμπειρία καὶ λόγος συνεργάζονται, συμπράττουν δηλαδὴ καὶ τὸ πεδίο τῆς ἄμεσης (διὰ τῶν αἰσθήσεων) ἀντίληψης καὶ τὸ πεδίο τῆς καθαρῆς, τῆς ἔλλογης σκέψης, ἐπομένως οὔτε ὁ ἐμπειρισμὸς μόνος οὔτε ὁ ὀρθολογισμὸς πάλι μόνος μᾶς δίνει τὴν πλήρη ἐξήγηση τοῦ φαινομένου, συμφωνοῦμε μὲ τὸν κριτικὸ μου. Συμφωνοῦμε ἀκόμη καὶ στὴν πρόταση ὅτι τὸ Συνειδέναι ἀποκτᾷ ἐπίγνωση τοῦ ἑαυτοῦ του, τῆς λειτουργίας καὶ τῶν νόμων του, ὅσο βαθύτερα καὶ θετικότερα συλλαμβάνει καὶ σημασιολογεῖ τὸ Εἶναι, τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο — ἀφοῦ ἀνέκαθεν (τελευταῖα μὲ τὸν Meinong καὶ τὸν Husserl, παλαιότερα μὲ τοὺς Σχολαστικούς καὶ πρὶν ἀκόμη, μὲ τὸν Ἀριστοτέλη) ξέρουμε ὅτι Συνειδέναι κενὸ δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ πάντα τοῦτο στρέφεται ἢ εἶναι «γεμάτο» ἀπὸ κάτι τι, κάτι ποὺ ὑπάρχει στὸν κόσμον τῆς ἐξωτερικῆς ἢ τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας (*Intentionalität des Bewußtseins*). Ἡ διαφωνία μας ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἐπόμενη, τὴν ἀντίστροφη πρόταση ποὺ θὰ ἐπιβάλλει τὴ διαλεκτικὴ λύση, ὅτι δηλαδὴ καὶ τὸ ἀντικείμενο (τὸ «γνήσιο» ἀντικείμενο, λέει τὸ κείμενο σκόπιμα) φτάνει στὴν ὕπαρξιν διὰ τοῦ ὑποκειμένου. Ὅτι καὶ τὸ ἀντικείμενο, γιὰ νὰ βεβαιώσει τὴν ὕπαρξή του, περιμένει τὴν εἰσδοχὴ καὶ τὴν ἔγκριση τοῦ Συνειδέναι ποὺ θὰ τὸ περιλάβει καὶ θὰ τὸ ἐξηγήσει μὲ τοὺς ὀρισμούς του. Αὐτὴ ἡ πρόταση ἐνοχλεῖ τὸν κριτικὸ μου, φοβᾶται ὅτι τὸν παραδίνει στὸν ἰδεαλισμὸ καὶ στὶς αὐθαιρεσίες του καὶ τὴν ἀπορρίπτει. Δὲν βλέπει ὅτι δὲν ἰσχύει μόνη καὶ καθεαυτήν, ἀλλὰ πάντοτε σὲ συζυγία καὶ συνάρτηση μὲ τὴν πρώτη· ἀφορᾷ ὅχι τὸ ὅποιοδήποτε, ἀλλὰ τὸ θεωρητικὸ ὑποκείμενο, τὴ συνείδηση τὴν ὑποκείμενη στοὺς ἐπιστημονικοὺς περιορισμούς (τὸ «γνήσιο» πάλι, θὰ λέγαμε κι ἐδῶ, ὑπο-

κείμενο), και επομένως φόβος αυθαίρετων καταφάσεων δεν υπάρχει. Στο σημείο τουτο είναι, νομίζω, το λάθος του.

Δύο πράγματα τονίζω στη *Γνωσιολογία* μου για να προλάβω τις παρανοήσεις. Πρώτα ότι ή πραγματικότητα κατακτάται εάν και όσο γνωρίζεται όχι από όποιονδήποτε, αλλά από τον θεωρητικό άνθρωπο, τον άνθρωπο της επιστήμης. Και δεύτερο ότι το Συνειδέναι, το επιστημονικά πειθαρχημένο Συνειδέναι, αποφαίνεται κάθε φορά ότι είναι ύπαρκτο το Εΐναι, το αντικείμενο που αποτελεί την πλήρωσή του. «Ύπαρκτο» γράφω, όχι υπάρχον, και αυτό έχει σημασία. Ύπαρκτο ελληνικά θα πεί «δυνάμενο να υπάρχει», «πληροί τους όρους της ύπαρξης» —όρους που ποιός άλλος μπορεί να τους θέσει, παρά το ίδιο το Συνειδέναι στις γνωστικές αποφάνσεις του; Εάν μείνουμε στο «υπάρχον», θα πέσουμε μοιραία σε παρεξηγήσεις: φυσικά το αντικείμενο νοείται ως υπάρχον «άπεναντι» στη συνείδηση (άντι-κείμενο). Στη γνώση όμως, στη γνώση τη θεωρητική, εκείνο που προέχει (και αυτό θα το αποφασίσει το Συνειδέναι) είναι αν το (έπειτα) αντικείμενό μας «μπορεί να υπάρχει», είναι «ύπαρκτόν». Αποκλείσετε από τους συλλογισμούς σας αυτή την έννοια του «ύπαρκτου» και θα πέσετε σε λάθη παρεξηγήσεων. Πώς θα συμβιβάσετε πλέον τις δύο φαινομενικά αντίθετες προτάσεις που δίνουν την εντύπωση ότι οδηγούν σε αδιέξοδο; Την πρόταση α) «Η πραγματικότητα, φυσική και κοινωνική, είναι αυθύπαρκτη», και την πρόταση β) «Η πραγματικότητα υπάρχει όσο κατακτάται από το πνεύμα»; Πώς ή πραγματικότητα είναι αυθύπαρκτη, αφού υπάρχει όσο κατακτάται από το πνεύμα; Και αφού, για να υπάρξει, περιμένει το πνεύμα να την κατακτήσει, πώς είναι αυθύπαρκτη; Η διάκριση των δύο επιπέδων, της πράξης και της έμπειρίας από το ένα μέρος, της θεωρίας και του καθαρού λογισμού από το άλλο (διάκριση στην οποία επιμένει ο συγγραφέας της *Γνωσιολογίας*), είναι βαρυσήμαντη. Η «πράξη» μās λέει «αυτό υπάρχει καθεαυτό, ανεξάρτητα από μένα», και ή θεωρία επαναλαμβάνει «όσο το γνωρίζω από περισσότερες πλευρές, τόσο βεβαιώνομαι ότι είναι πραγματικό, και όχι φαινομενικό». Πολύ όρθα. Αλλά έδω ύπονοείται και ή διάκριση «ύπαρκτου» και «υπάρχοντος» που γίνεται στην αντίστροφη σχέση: «θεωρητικά πείθομαι ότι μπορεί να υπάρξει» και «πρακτικά έχω την απόδειξη ότι υπάρχει». Έτσι ή σύμπλεξη των δύο προτάσεων, α) και β), παύει να ανησυχεί τον φιλοσοφικά στοχαζόμενο άνθρωπο, γίνεται μάλιστα ως λογική συνάρτηση των αντιθέτων απαραίτητη και αποτελεί το διαλεκτικό κύκλωμα της οντολογικής θεωρίας. Ό,τι προκαλεί πλέον την άπορία, είναι όχι το γεγονός αλλά ή ανησυχία ή ή αντίρρηση που φέρνει ή παρεξήγησή του.

Έχει λοιπόν εξάρτηση, κατά τη γνωστική φυσικά λειτουργία, το Εΐναι από το Συνειδέναι; Καθώς έγκολπώνεται την αντίληψη του Κοινού Νοῦ,

ὅτι τὰ πράγματα ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα ἀπὸ μᾶς, ὁ κριτικός μου ἀρνιέται κατηγορηματικά αὐτὴ τὴν ἐξάρτηση. Ἐάν, λέει, δεχόμαστε ὅτι τὸ ἀντικείμενο φτάνει στὴν ὑπαρξὴ διὰ τοῦ ὑποκειμένου, ὑπονοοῦμε ὅτι τὸ ὄν ξεπηδάει ἀπὸ τὸ μὴ ὄν, ἀπὸ τὸ τίποτα, ἀπὸ τὸ μηδὲν στὴν ὑπαρξή, μὲ τὸ ὑποκείμενο. Ἐνῶ αὐτὸ δὲν συμβαίνει. Ἐκεῖνο ποὺ συμβαίνει εἶναι ὅτι, ὅσο κατακτᾶται ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, τὸ ἀντικείμενο γίνεται «πιὸ γνωστό», ὄχι «πιὸ ὑπάρχον». Τὸ «γνωστό» ἔχει διαβαθμίσεις· μπορούμε νὰ ποῦμε «τοῦτο εἶναι γνωστότερο ἀπὸ ἐκεῖνο». Τὸ «ὄν» ὅμως δὲν παρουσιάζει διαβαθμίσεις· «κάτι εἶναι ἢ δὲν εἶναι», «ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει». Ποιὸς θὰ μπορούσε νὰ πεῖ ὅτι «τὸ ἄλφα ὑπάρχει περισσότερο ἢ λιγότερο ἀπὸ τὸ βήτα;».

Σ' αὐτὲς τὶς προτάσεις, ὅπου τὸ ὀρθὸ συμπλέκεται μὲ τὸ μὴ ὀρθό, ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἑξῆς: Βεβαίως τὸ «ὄν» δὲν ἔχει διαβαθμίσεις (αὐτὸ τὸ ἔχει ξεκαθαρίσει ἡ Φιλοσοφία, ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἕως τὸν Kant). Ἐχει ὅμως διαβαθμίσεις τὸ «δυνατὸν εἶναι», αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει. Αὐτό, λέμε, παρουσιάζει περισσότερες δυνατότητες νὰ ὑπάρξει ἀπὸ ἐκεῖνο· ἢ τοῦτο εἶναι ἀκόμα πιὸ ἀδύνατο νὰ ὑπάρξει ἀπὸ ἐκεῖνο. Ἡ διάκριση γίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ συνείδηση σὲ ὅλα τὰ πεδία τῆς θεωρητικῆς γνώσης, τόσο γιὰ τὴ φυσικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Ὅταν πληθαίνουν καὶ γίνονται βεβαιότερες οἱ μαρτυρίες γιὰ ἓνα γεγονὸς (ἢ γιὰ ἓνα ὑποτιθέμενο ὡς τὴν ὥρα ἐκείνη γεγονός), ὁ ἐρευνητής, ἀφοῦ ζυγίσει καλὰ τὰ πράγματα, θὰ ἀποφανθεῖ τελικὰ ὅτι τοῦτο ὄντως ἔχει ἢ δὲν ἔχει συμβεῖ. («Ζυγίζω τὰ πράγματα» ἐδῶ σημαίνει: μετράω τὶς δυνατότητες πάντα μὲ κάποια βάση, σχετικὴ κάθε φορὰ μὲ τὸ πλαίσιο τῶν ὁμοειδῶν γεγονότων). Ἡ θὰ ἀποφανθεῖ ὅτι δὲν εἶναι ἀκόμα σὲ θέση νὰ δώσει ὀριστικὴν ἀπάντηση, γιὰτὶ τοῦ λείπουν ὀρισμένες, κρίσιμες μαρτυρίες. — Ἐπειτα συμβαίνει καὶ κάτι ἄλλο: Τὸ «ὄν» (π.χ. μιὰ ἔκλειψη ἡλίου) συλλαμβάνεται τὴν ὥρα ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ συνείδηση σὲ διάφορους χρόνους: στὸ παρόν, στὸ παρελθὸν ἢ στὸ μέλλον. Γίνεται, ἔγινε ἢ θὰ γίνει. Ἄν τοποθετηθεῖ στὸ παρελθὸν ἢ στὸ μέλλον, δὲν «ὑπάρχει» τὴ στιγμὴ ποὺ «γεμίζει» τὴ συνείδηση μὲ τὴ βεβαιότητά του, ἀπλῶς ἀναφέρεται, κατὰ τὶς μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε, σὲ ἄλλες στιγμὲς τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις «ξεπηδάει» ἢ δὲν «ξεπηδάει» τὸ ὄν ἀπὸ τὸ μὴ ὄν, καὶ ὀρίζεται ἢ δὲν ὀρίζεται ἡ χρονικὴ θέση του σὲ σχέση μὲ τὴ συνείδηση ποὺ τὸ συλλαμβάνει; Ἄν εἴχαμε μόνο γιὰ τὰ «παρόντα» ἐπιστήμη (γιὰ τὰ ἐντελῶς στιγμιαῖα καὶ φευγαλέα παρόντα, καθὼς μᾶς τὰ ἐξηγεῖ ὁ Αὐγουστίνος) θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκλείσουμε τὴ γέννηση τοῦ ὄντος ἀπὸ τὸ μὴ ὄν. Τὰ παρελθόντα ὅμως καὶ τὰ μέλλοντα πῶς θὰ περιληφθοῦν τότε σ' αὐτὸ τὸ σχῆμα;

Αὐτὴ τὴν ὥρα ποὺ γράφω, ἔρχεται ξαφνικὰ στὸ νοῦ μου ἡ *Παιδεία* τοῦ W. Jaeger —εἴτε ἐπειδὴ τὰ συμφραζόμενα μοῦ φέρνουν τὴν ἀνάμνηση

μιᾶς δικῆς της περικοπῆς, εἴτε χωρὶς λόγο, τυχαῖα (λίγες ἀσύνδετες παραστάσεις ταξιδεύουν ἄσκοπα μέσα στὴ συνείδησή μου;). Καὶ στρέφω τὸ βλέμμα μου σὲ ὀρισμένο ράφι τῆς βιβλιοθήκης μου, ἐπειδὴ ἀπὸ προηγούμενες ἐμπειρίες γνωρίζω ὅτι τὸ βιβλίο βρίσκεται ἐκεῖ. «Εἶναι ἄραγε ἀκόμα σ' ἐκείνη τὴ θέση;». Ἀπὸ μακριὰ δὲν διαβάζω τὶς ράχες τῶν βιβλίων καὶ σ' ἐκεῖνο τὸ μέρος τὸ μόνο ποὺ βλέπω μὲ σιγουριά εἶναι ὅτι τὰ περισσότερα βιβλία ἔχουν τὸ δέσιμο τῆς *Παιδείας*. Δὲν εἶμαι ὅμως βέβαιος ἂν «ὑπάρχει» τώρα, γιατί συνηθίζω νὰ δανερίζω τὰ βιβλία μου καὶ νὰ μὴ θυμοῦμαι τοὺς δανειστές. «Ὑπῆρχε, λέω, ἐκεῖ ἕως πρὶν ἀπὸ καιρό, ὅταν τὴν ξαναχρειάστηκα καὶ τὴν ἐπῆρα στὰ χέρια μου· εἶναι ὅμως ἀκόμα ἐκεῖ, καὶ θὰ ἐξακολουθήσει νὰ εἶναι, ἂν σὲ λίγες μέρες θὰ τὴ χρειαστῶ πάλι;». Μπορῶ νὰ λύσω τὴν ἀμφιβολία μου μὲ πολλοὺς τρόπους. Νὰ πλησιάσω καὶ νὰ πιάσω τὴν *Παιδεία* μὲ τὰ χέρια μου, ἢ νὰ καλέσω τὸ βοηθό μου νὰ τὴν πάρει ἀπὸ τὴ θέση της καὶ νὰ τὴ φέρει κοντά μου, ἢ νὰ μὲ βεβαιώσῃ αὐτὸς ὅτι τὴν εἶδε μὲ τὰ μάτια του κτλ. (ἐμπειρικὴ ἢ διαπίστωση μὲ τὴν ἐνεργὸν πράξη). Ἄν ὅμως δὲν μπορῶ νὰ μετακινηθῶ ἀπὸ τὸ κάθισμά μου (λόγος: ἢ ἀναπηρία) ἢ εἶμαι μόνος, χωρὶς βοηθό, στὸ γραφεῖο μου, πῶς θὰ δώσω ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ποὺ μὲ ἀπασχολεῖ; Θὰ μεταχειριστῶ τότε ἀπὸ ἀνάγκη τὶς μεθόδους τοῦ ἐπιστήμονα-ἐρευνητῆ καὶ θὰ ἐπικαλεστῶ τὴν ἐπικουρία τῆς θεωρητικῆς μου συνείδησης: θὰ συγκεντρώσω μὲ τὴ μνήμη καὶ τὴν ἀντίληψη μαρτυρίες γιὰ τὸ *δυνατὸν* νὰ ὑπάρχει ἐκεῖ ἢ ὄχι τὸ τρίτομο ἔργο τοῦ Jaeger. Ἐὰν βεβαιωθῶ ὅτι πρέπει τώρα νὰ ὑπάρχει στὴ θέση ποὺ ὑπολογίζω, ἐὰν ἐπομένως τὸ «μὴ ὄν» γίνῃ «ὄν» μέσα στὴ συνείδησή μου, τότε τὰ ἄλλα προβλήματα λύνονται εὐκόλα. «*Χτὲς* θὰ ἦταν», λέω, «ἐκεῖ, γιατί δὲν μοῦ τὴν ἐπέστρεψε κανεὶς στὸ μεταξύ. Καὶ *αὐριο* θὰ ἐξακολουθήσει νὰ εἶναι ἐκεῖ, ἂν δὲν πιάσει φωτιά τὸ γραφεῖο μου ἢ ἂν δὲν μοῦ τὴν ὑπεξαιρέσει κανεὶς».

Ὑποθέσετε τώρα ὅτι τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο δὲν εἶναι σταθερό, καὶ ἡ ἀπουσία του μεγαλώνει τὴν ἀμηχανία μου. Λ.χ. βράδυ, σκοτεινὰ σχεδόν, βρίσκομαι καθισμένος στὸν κῆπο τοῦ σπιτιοῦ μου μόνος καὶ ξαφνικὰ σὲ μιὰ ἄκρη τοῦ φράχτη ἀπέναντί μου ἀναταράζονται γιὰ μιὰ στιγμή οἱ πρασινάδες καὶ ἀμέσως ξαναγίνεται σιωπή. «Καμιὰ σαύρα», λέω, «ἢ κανένα ἄλλο ἔρπετό θὰ πέρασε, καταδιώκοντας ἢ καταδιωκόμενο ἀπὸ κάποιο ἄλλο ζωντανό, καὶ σείστηκαν τὰ φύλλα». Στὴν ἀρχὴ πείθομαι ἀπ' αὐτὴ τὴν ὑποθετικὴ σκέψη. Ἐπειτα ὅμως μοῦ γεννιοῦνται ἀμφιβολίες καὶ ἐπιθυμῶ νὰ τὶς ξεδιαλύνω. «Νὰ ἦταν πραγματικὰ μιὰ σαύρα ἢ κάτι παρόμοιο, ἢ μήπως μιὰ πέτρα ἢ ἓνα ξένο σῶμα ριγμένο ἀπέξω προκάλεσε τὸ σάλο;». Γιὰ ν' ἀποφανθῶ, τὸ φυσικότερο εἶναι νὰ σηκωθῶ καὶ νὰ πλησιάσω στὸ μέρος τῆς ἀνωμαλίας· νὰ βεβαιωθῶ μὲ τὰ μάτια καὶ τ' αὐτιά μου, ἀκόμη καὶ μὲ τὰ χέρια μου (ἐμπειρικὴ γνώση) γιὰ τὸ τί πραγματικὰ ἔχει συμβεῖ. Ὑπο-

θέσετε ὅτι μπορῶ καὶ σηκώνομαι, ὅτι ἀκόμα δὲν δοκιμάζω κανένα φόβο ἀπὸ τῆ σκοτεινιά. Τίποτα ὅμως τὸ ἰδιαίτερο δὲν παρατηρῶ, ὅταν πλησιάζω καὶ ἀνακατώνω τὶς φυλλωσιές. Ἄν ἦταν πραγματικά μιὰ σαύρα καὶ τώρα ἐξαφανίστηκε; Ἄν τὴν ἀναταραχὴ τὴν προκάλεσε ἓνα πετραδάκι ποὺ ρίχτηκε ἀπέξω ἢ ξεκόλλησε ἀπὸ κάπου; Ἄν ἦταν ἀπλῶς ὁ ἄνεμος ποὺ κούνησε τὰ φύλλα; Ἄν, ὄνειροπαρμένος, μετέφερα ἀπὸ τὴ φαντασία μου περιστατικά ποὺ δὲν ἔχουν πραγματικά συμβεῖ; κτλ. κτλ. Βέβαια ἓνα ἄλλο ἢ ἄλλα πρόσωπα θὰ μπορούσαν, ἂν παραβρίσκονταν στὴ σκηνή, νὰ μὲ βοηθήσουν νὰ λύσω τὴν ἀπορία μου. Ἀλλὰ εἶμαι μόνος. Καὶ ὑποχρεωμένος νὰ δώσω τὴν ἀπάντηση: ποιὲς δυνατότητες ὑπάρχουν νὰ περάσει ἀπὸ τὸ «μὴ ὄν» στὸ «ὄν» αὐτὸ τὸ γεγονός, καὶ μὲ ποιά τελικὴ μορφή; Φυσικά θὰ ἀποφανθῶ γιὰ τὸ παρελθόν· στὸ παρὸν δὲν συμβαίνει τίποτα, οὔτε στὸ μέλλον πρόκειται νὰ συμβεῖ, ἀφοῦ τὰ δεδομένα δὲν ὑπάρχουν. Πάντως ἡ «σαύρα» (ὁ ἀναγνώστης θὰ καταλάβει τί μπορεῖ νὰ σημαίνει τοῦτο τὸ σύμβολο) θὰ ἀπασχολήσῃ τὸν θεωρητικὸ ἄνθρωπο (ὁ πρακτικὸς προσπερνάει τέτοια ζητήματα) καὶ τὰ διαβήματά του (εἴτε ὀδηγήσουν εἴτε ὄχι σὲ θετικὰ ἀποτελέσματα) δὲν ἀνησυχοῦν τὸ φιλοσοφικὸ νοῦ.

3

Μίλησα στὰ προηγούμενα γιὰ «μαρτυρίες». Εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπικαλεῖται ἡ συνείδηση γιὰ νὰ βεβαιώσῃ τὴ δυνατότητα ἢ τὴν ἀδυνατότητα νὰ συμβεῖ (στὸ παρὸν, στὸ παρελθόν, στὸ μέλλον) ἓνα περιστατικὸ ἢ τελικὰ νὰ μείνῃ μετέωρη, νὰ μὴ δώσῃ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα. Πολλὰ ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὰ στοιχεῖα αὐτά. Αἰσθάνεται μάλιστα κανεὶς τὸν πειρασμὸ νὰ ἀναλύσῃ τὸν ὅρο «μαρτυρίες» σὲ μερικότερους καὶ νὰ τοὺς κατατάξῃ ἀνάλογα μὲ τὴν πειστικὴ δύναμή τους: ἀπλὲς πληροφορίες, τεκμήρια ἰσχυρά, πλήρεις ἀποδείξεις. Ὅπωςδήποτε, δύο πράγματα ἔχει νὰ τονίσῃ ἐδῶ. Πρῶτα ὅτι οἱ μαρτυρίες μποροῦν νὰ ἔχουν τὴν πηγὴ τους τόσο στὴν ἐμπειρία, ὅσο καὶ στὸν καθαρὸ στοχασμὸ, στοὺς διαλογισμούς. Καὶ ἔπειτα, ὅτι ὄχι τόσο μόνες (γιατὶ τότε ἡ ἀμφιβολία ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπιζεῖ) ὅσο κατὰ δέσμες, μὲ τὴ συναρμογὴ καὶ τὴ σύνθεσή τους πείθουν. Χωρὶς ὅμως αὐτὲς τὸ θεωρητικὸ συνειδέναι δὲν μπορεῖ νὰ δώσῃ λύση στὰ προβλήματά του, ἐκτὸς ἐὰν φανταστοῦμε (ὅπως οἱ «μυστικοί») ὅτι ὁ ἄνθρωπος διαθέτει στὸ βάθος τῆς ψυχῆς του κρυφὲς πηγὲς καὶ ὅταν καταφεύγει ἐκεῖ, κυριεύει τὴν ἀλήθεια. Οἱ μαρτυρίες —ἄς τὸ ἔχουμε ὑπόψη μας— καὶ ἐὰν ἀκόμα εἶναι ἐξωτερικὲς, ὅταν ὀργανωθοῦν καὶ ἐλεγχθοῦν ἀπὸ τὴ συνείδηση, γίνονται ἐσωτερικὲς: πληροφορίες, τεκμήρια ἢ ἀποδείξεις ποὺ δίνουν μὲ τὸ βάρος τους τὴ λύση. Ὁ συγγραφέας τῆς *Γνωσιολογίας* εἶναι στὸ κεφάλαιο τοῦτο πολὺ προσεχτικὸς, ἀφοῦ κατὰ τὴν πεποίθησή του οὔτε ὁ ἰδεαλισμὸς μόνος οὔτε ὁ ρεαλισμὸς πάλι μόνος, ἀλλὰ ἡ λογικὴ σύζευξη, ἡ διαλεκτικὴ σύν-

θεσή τους αποτελεί την ὀρθή φιλοσοφία τῆς γνώσης. Ἐὰν τὸν πιέσουμε νὰ μᾶς ἀπαντήσῃ, θὰ μᾶς πεῖ ὅτι στὸ μέγα πρόβλημα τοῦ ὄντος ἡ π ρ ᾶ ξ η θὰ μᾶς δώσει τὴ λύση, ὅχι ὁ ἄδολος λογισμὸς τῆς θεωρίας. «Καὶ ἡ πράξη μὲ τὶς ἐπιτυχίες της (ἀπὸ τὰ ἄπειρα μικροκατορθώματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἕως τὰ τεχνικὰ θαύματα τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης) μᾶς διδάσκει ὅτι, γιὰ νὰ ἀναγνωρίζῃ, κάθε πρωτὶ πού ξυπνᾷ, τὸν γύρω του κόσμον ὁ ἄνθρωπος καὶ γιὰ νὰ πραγματοποιεῖ μὲ τὴ δική του συνδρομὴ τὶς προθέσεις του (ἕως ἓνα βαθμὸ βέβαια), κάποια ἀ ν τ α π ὅ κ ρ ι σ η θὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν τάξη τῶν πραγμάτων καὶ στὸν κανόνα τοῦ πνεύματος» (σελ. 127 τῆς 3ης ἐκδ.). Σημαίνει ἄραγε τοῦτο ὅτι τὸ Συνειδέναί εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἀδρανῆς οὐραγός, παθητικὸς καθρέφτης τοῦ Εἶναι, ἄσχετος πρὸς τὴ διαμόρφωσή του — ὅπως φαίνεται ὅτι πιστεύει ὁ κριτικὸς μου; Ἡ δική μου ἀντίληψη εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ. Μάζα τῆς γνώσης, τῆς θεωρητικῆς κατὰ κύριο λόγο, ἀποτελεῖ ὅχι τὸ οὐδέτερο καὶ γυμνόν, ἀλλὰ τὸ δουλεμένο, τὸ ἐπεξεργασμένο, τὸ ἐρμηνευμένο καὶ σημασιολογημένο ἀπὸ τὴ συνείδηση Εἶναι.

Τελειώνοντας θὰ διασαφήσω τὴν ὑπόθεση, πού ὑποστηρίζω, μὲ μερικὰ παραδείγματα πού τὰ δανείζομαι ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ Max Black: *More about Metaphor*, περιοδικὸ «Dialectica», Bienne-Suisse, τόμος 31 (1977) σελ. 431-457 (Ἑλλην. μετάφρ. Μαριλίζας Μητσοῦ-Παπᾶ, περιοδ. Ἀθηνῶν «Δευκαλίων»: *Περισσότερα γιὰ τὴ μεταφορά*, τεύχος 30 τοῦ 1980· ἰδίως σελ. 195-197). Θὰ τοὺς ἀλλάξω τὴ σειρά καὶ θὰ τὰ μεταχειριστῶ γιὰ τὸ δικό μου σκοπό, πού εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸ σκοπὸ τοῦ M. Black.

1ο. «Ἡ ἄλλη πλευρὰ τῆς σελήνης ὑπῆρχε προτοῦ νὰ τὴ δοῦμε;». «Ἡ θεὰ τοῦ ὄρους Ἐβερεστ ἀπὸ ὕψος 100 ποδῶν ψηλότερα ἀπὸ τὴν κορυφή του, ὑπῆρχε προτοῦ κανεῖς νὰ τὴ δεῖ;». Τί θὰ ἀπαντήσουμε στὰ δύο αὐτὰ ἐρωτήματα, τὰ ὅμοια στὴ λογικὴ δομὴ τους; Ἀπὸ τὴν ὥρα πού βεβαιωθήκαμε ὅτι ἡ Σελήνη εἶναι «λίθος» αἰωρούμενος στὸν οὐρανόν, κινούμενος γύρω ἀπὸ τὴ Γῆ μας, καὶ ὅχι ἀπλὴ φιγούρα διακοσμητικὴ, ὑποκείμενη σὲ ἀλλοιώσεις, ἦταν λογικὸ νὰ πιστέψουμε ὅτι καὶ ἡ ἄλλη πλευρὰ της, αὐτὴ πού δὲν εἶναι ὁρατὴ ἀπὸ τὸν πλανήτη μας, «θὰ μοιάζει» μ' ἐκείνη πού βλέπουμε (νόμος τῆς συμμετρίας), θὰ ἔχει δηλαδὴ πεδιάδες καὶ ὄρη, καὶ καθόλου βλάστηση. Γιὰ τὴ θεωρητικὴ μας ὁμῶς συνείδηση ἡ πλευρὰ αὐτὴ «ὑπάρχει» μόνο ἀφότου μὲ τὶς ἱπτάμενες συσκευές μας ἔγινε ὁρατὴ καὶ φωτογραφήθηκε. Τότε «εἶδαμε» ὅτι δὲν παραλλάζει καὶ «ὑποθέτουμε» ὅτι ἔτσι θὰ ἦταν καὶ πρὶν τὴν ἀντιληφθοῦν τὰ αἰσθητηριακά μας ὄργανα. Γιατὶ θὰ ἦταν πολὺ πιθανόν (ἂν οἱ «διαλογισμοί» μας δὲν ἀνατρέπονται ἀπὸ τὴ γενικὴ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ) νὰ «εἶναι» διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ὁρατὴ. Θὰ «λέγαμε» τότε ὅτι οἱ διαφορετικὲς συνθήκες πού ἐπικρατοῦν στὸ πίσω μέρος τῆς Σελήνης, ἔχουν ἐπιβάλῃ μιὰν ἄλλη διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους της.

Τὰ ἴδια θὰ ἀπαντούσαμε καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ὄρους Ἑβερест. Ἄν ἡ κορυφή του ἐξακολουθεῖ χωρὶς διακοπὴ νὰ σκεπάζεται ἀπὸ χιόνια χειμῶνα-καλοκαίρι, καὶ κανεὶς ὀρειβάτης δὲν ἀξιώθηκε ποτὲ νὰ τὴν πατήσῃ γιὰ νὰ μᾶς τὴν περιγράψῃ, πῶς μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι «εἶναι» τώρα αὐτὴ ποὺ ἦταν καὶ πρὶν πετάξουμε ἀπὸ πάνω μὲ τὸ ἀεροπλάνο μας καὶ τὴ φωτογραφήσουμε (σὲ ὥρα εὐδίας); Ἀποκλείεται νὰ «εἶναι» διαφορετικὴ, ἢ νὰ «ὑπῆρξε» διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ὄψη ποὺ παρουσιάζει σήμερα στὸ μη-χάνημά μας; Ἡ πραγματικότητα λοιπόν, καὶ στὰ δύο παραδείγματά μας, δὲν εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ μέσα ποὺ μεταχειρίζεται ἡ συνείδηση γιὰ νὰ τὴ συλλάβῃ. Καὶ προπάντων γιὰ νὰ τὴν ὑποθέσῃ σὲ ὀρισμένα σημεία τοῦ χρόνου μὲ βάση τὶς γενικὲς ἔννοιες καὶ τὶς κατὰ περίπτωσιν μαρτυρίες της.

2ο. «Ὑπῆρχαν χρεωκόποι προτοῦ ἀναπτυχθοῦν οἱ οἰκονομικοὶ θεσμοὶ τοῦ δυτικοῦ κόσμου;». «Τὰ γονίδια ὑπῆρχαν προτοῦ ἀναγνωριστεῖ ἡ ὑπαρξὴ τους ἀπὸ τοὺς βιολόγους;». Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ ἔχουν τὴν ὁμοιότητα ὅτι τὰ ὄντα γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος, οἱ «χρεωκόποι» στὴν πρώτη περίπτωση καὶ τὰ «γονίδια» στὴ δεύτερη, ἀρχίζουν νὰ «ὑπάρχουν» ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ γίνεται δεκτὴ μιὰ θεσμικὴ ρύθμιση νομικοῦ τύπου γιὰ τοὺς χρεωκόπους καὶ μιὰ βιολογικὴ θεωρία γιὰ τὰ γονίδια. Ἡ ἀνομοιότητά τους ἀναφέρεται στὴ διαφορὰ ἀκριβῶς αὐτῶν τῶν δύο κατασκευῶν τοῦ θεωρητικοῦ συνειδέ-ναι: ἄλλο νομικὸς τύπος καὶ ἄλλο βιολογικὴ θεωρία. Χρεωκόπος εἶναι τὸ ἄτομο ποὺ ἐξαιτίας τῶν οἰκονομικῶν ἀτυχιῶν ἢ ἀτασθαλιῶν του κρίνεται ἀφερέγγυο ἀπὸ τὶς Ἀρχές, ὅταν καταφύγει κανεὶς στὰ δικαστήρια γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Καὶ τὰ γονίδια, σύσταση καὶ συμβολή τους στὴ διαίωσις τῆς ζωῆς, ἀρχίζουν νὰ ἀναφέρονται ὅταν μιὰ ὀρισμένη βιολογικὴ θεωρία τὰ ὀνομάζει καὶ προσδιορίζει τὴ λειτουργία τους. Ἀνθρώπινες κατασκευές καὶ τὰ δύο πλαίσια ἐννοιῶν, ἀλλὰ καὶ ἀνόμοιες ἀπὸ τὴ φύση τους. Τί θὰ ποῦμε γιὰ τὰ ἐρωτήματα αὐτά; Βεβαίως «προϋπάρχουν» χρεωκόποι καὶ γονίδια, ἀπὸ τὴ θεωρία ποὺ τὰ σημασιολογεῖ: εἶναι δυνατόν νὰ φαντασθοῦμε ὀργανισμό χωρὶς «γονίδια», καὶ κοινωνία συναλλαγῶν χωρὶς «χρεωκόπους»; Ἀλλὰ καὶ τὰ δύο ὄντα γίνονται «ὑπαρκτά» μετὰ τὴν ἐρμηνεία τους ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ συνείδηση. Πρέπει νὰ προηγηθοῦν οἱ ἀντίστοιχοι νομικοὶ θεσμοί, νὰ ὑποβληθοῦν καὶ οἱ ἀπαιτούμενες ἀπ' αὐτοὺς προσφυγές, γιὰ νὰ γίνῃ ὁ οἰκονομικὸς ἀτυχὴς ἢ ἀτάσθαλος «χρεωκόπος». Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ προϋπάρξῃ μιὰ ὀργανωμένη καὶ ἀπὸ ἐξωτερικὲς καὶ ἐσωτερικὲς μαρτυρίες δημιουργημένη θεωρία, ποὺ θὰ δώσῃ σύσταση καὶ ἔργο στὰ ἐλάχιστα μόρια κάθε ὀργανικοῦ συστήματος, γιὰ νὰ γίνουν τὰ μόρια αὐτὰ «γονίδια». Καὶ τὰ δύο μεταφέρονται βέβαια στὸ παρελθόν καὶ στὸ μέλλον ὑπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις, τίποτα ὅμως δὲν ἀποκλείει ἢ τὴν προγενέστερη ἢ τὴ μεταγενέστερη ἀλλοίωσή τους, ὅταν μεταβληθοῦν τὰ θεωρητικὰ καὶ τὰ

πρακτικά δεδομένα τῆς συμπεριφορᾶς τους. Ἡ ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὸ Συνειδέναι εἶναι φανερή.

3ο. Ἀκόμη φανερότερη θὰ γίνει στὸ ἐπόμενο παράδειγμα: «Ἡ ἐμφάνιση ἑνὸς ἀλόγου, ποὺ καλπάζει, σὲ ἀργὴ κίνηση ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὴν ἐφεύρεση τοῦ κινηματογράφου;». Ἡ ἀπάντησή μας θὰ εἶναι: ἀσφαλῶς ὄχι. Γιατὶ πρῶτα ἔπρεπε νὰ ἐφευρεθεῖ τὸ μηχανικὸ μέσον ποὺ μὲ ὀρισμένους χειρισμοὺς ἐπιτρέπει νὰ φωτογραφίζουμε ἓνα καλπασμὸ ἀλόγου σὲ μικρές, ἀργές κινήσεις, γιὰ νὰ ἔχουμε στὴν ὁθόνη αὐτὴ τὴ θέα ποὺ ἡ καθημερινὴ ζωὴ δὲν προσφέρει στὰ αἰσθητήρια ὄργανά μας. Τί σημασία ἔχει τὸ γεγονός ὅτι ἀφότου καλπάζουν ἄλογα στὸν κόσμον ἡ μετατόπισή τους στὸ χῶρον μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ σὲ μικρές, ἀργές κινήσεις; Χωρὶς τὸν κινηματογράφο, μιὰ ἀνθρώπινη κατασκευὴ ποὺ ἔγινε σύμφωνα μὲ ὀρισμένες θεωρητικὲς ὑποθέσεις καὶ πρακτικὲς ἐμπειρίες, δὲν θὰ εἴχαμε ποτὲ αὐτὸ τὸ θέαμα. Ἡ ἐξάρτηση λοιπὸν τοῦ ὄντος ἀπὸ τὸ Συνειδέναι εἶναι ἐδῶ καθαρὴ καὶ πλήρης.

Οἱ παραπάνω διευκρινίσεις ἔχουν, νομίζω, σημασία γιὰ ὅποιον ἐνδιαφέρεται ζωηρὰ γιὰ τὰ μεγάλα φιλοσοφικὰ προβλήματα, ἐπομένως καὶ χωρὶς τὴν ἀναδρομὴ σὲ ὀρισμένο κριτικὸ κείμενον δὲν θὰ θεωρηθοῦν περιττές. Τὸ σύγγραμμα ὅμως τοῦ κ. Ἐπ. Ξενόπουλου *Ἡ διαλεκτικὴ τῆς συνείδησης* μᾶς ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ καὶ κατὰ τοῦτο εἶναι πολύτιμο. Βέβαια περιέχει χρήσιμες ἀναφορὲς σὲ πολλὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα, σχετικὰ μὲ τὴ Γνωσιολογία, καὶ διακρίνεται γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ του συνέπεια (πρὸς τὴν ὁποία προσωπικὰ διαφωνῶ), ἔχει λοιπὸν τὴν ἀναμφισβήτητὴ ἀξία του. Ἐδῶ ὅμως περιορίστηκα νὰ ἀπαντήσω μόνο σὲ ὅσα γράφονται ἐκεῖ γιὰ τὴ δική μου ἐργασία. Θέλω νὰ ἐλπίζω ὅτι, ἐὰν πεισθεῖ ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματά μου, ὁ κ. Ἐπ. Ξ. θὰ θελήσει νὰ βελτιώσει (ἢ καὶ νὰ διορθώσει) τὸ κείμενό του σὲ μιὰ δεύτερη ἐκδοση. Τέτοιες εὐκαιρίες δὲν μᾶς δίνουν συχνὰ τὰ ἐλληνικὰ βιβλία· εἶναι πρὸς τιμὴν του ὅτι τὸ δικό του τὴν προσφέρει.

BEING AND CONSCIOUSNESS.

KNOWLEDGE AS THE DIALECTICAL SYNTHESIS OF THE TWO

S u m m a r y.

In this article the author gives an answer to the comment of a critic of his book «Gnosiologia», Athens 1973³ (English edition: *The Foundations of Knowledge*, edited with an Introduction by J. P. Anton, translated by B. Coukis - J. P. Anton, Albany-New York, State University of New York Press 1968, 317 pp.), which questions the bilateral interconnection between

Being and Consciousness within the act of knowing. According to the critic, whereas Consciousness is dependent on Being and subject to its indications and restrictions, Being (i.e. all sorts of reality which become objects of knowledge) is self-existent, independent and by-itself, indifferent to the approaches of Consciousness.

This thesis is countered by the author with a series of arguments based on theory and on practice (and, in the last part of the article, with concrete examples drawn from scientific ontology) in order to demonstrate the position maintained in «Gnosiologia». Reality, that is, is grasped by the mind if and to the extent that it becomes known not by the layman (the ordinary man) but by theoretical man, the man of science. The scientifically disciplined consciousness comes as occasion requires to the decision that the Being under its investigation *i s e x i s t e n t*, i.e. that it can «exist», that «it meets the conditions» of existence. If we deny this sense of «existent» —the author argues— we shall be subject to errors of misunderstanding, which *c r i t i c a l* Gnosiology strives both daringly and circumspectly to avoid.

Athens

E. P. Papanoutsos